

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:1 • 2003

Att välja sin fiende – Allmogens konflikter och allianser i riksdagen 1595–1635

Av Johan Holm

Frågan om förhållandet mellan allmogen och kronan, mellan lokalsamhälle och centralmakt, är central för alla som sysslar med tidigmodern tid. Börje Harnesk aktualiserade den åter för ett år sedan i *Historisk tidskrift* 2002:1, där han ifrågasatte Eva Österbergs syn på det tidigmoderna svenska politiska klimatet som, med internationella mått mätt, förhandlings- och konsensuspräglat.¹ När Eva Österberg argumenterar för det svenska samhällets särart och böndernas relativa politiska inflytande brukar hon bland flera argument anföra att Sverige är ovanligt eftersom de svenska bönderna var representerade i riksdagen. Detta var något som också samtiden fann anmärkningsvärt.²

Forskare i en mer konfliktorienterad tradition, som Jan Lindegren och Martin Linde, ser inte något utmärkande bondeinflytande i det tidigmoderna Sverige. Inte heller ser de något anmärkningsvärt i att bönderna satt med i riksdagen. En av Lindegrens teser är att vi bakom 1600-talets aggressiva krigspolitik kan spåra en medveten strävan från adel och kungamakt att höja böndernas skatter. Kriget var vägen för de härskande klasserna att förtrycka och utnyttja allmogen, då endast krig betraktades som en legitim grund för skattehöjningar.³ Därmed blev riksdagarna och böndernas deltagande där närmast en formalitet, som Lindegren kan avfärda som beslut tagna under "frivillighetens täckmantel".⁴

1. Börje Harnesk, "Den svenska modellens tidigmoderna rötter", *Historisk tidskrift* 2002:1, s 79ff.

2. Eva Österberg, "Bönder och centralmakt – konflikt, kompromiss och politisk kultur", *Scandia* 55, 1989, s 87ff, "Folklig mentalitet och statlig makt – perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", *Scandia* 58, 1992, s 84, *Folk förr. Historiska essäer*, Stockholm 1995, s 182.

3. Jan Lindegren, "Om detta continuerar...", i *Kungliga vetenskaps samfundets årsbok*, Uppsala 1998, s 18ff.

4. Lindegren 1980, s 258.

Fil mag Johan Holm, f 1960, är doktorand vid historiska institutionen, Stockholms universitet, och gymnasielärare. Hans avhandlingsarbete har arbetsnamnet "Bondetståndets roll i statsbyggnadsprocessen 1595–1635". Holm tilldelades Emil Hildebrands stipendium år 2000 för artikeln "Skyldig plikt och trohet." Militärstaten och 1634 års regeringsform", publicerad i *Historisk tidskrift* 1999:2.

Adress: Historiska institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm.

E-post: hholm@bahnhof.se

Inte heller Martin Linde ser böndernas deltagande i riskdagen som ett tecken på politiskt inflytande. Tvärtom. I avhandlingen *Statsmakt och bonde-motstånd* framhåller Linde att det ökade skattetrycket går hand i hand med riksdagens framväxt som statsorgan. Linde menar att etableringen av riksdagen snarast betydde att skattebönderna förlorade den starka ställning de haft under senmedeltiden.⁵ Empirin ger Lindes ståndpunkt gott stöd. Den som bläddrar i riksdagsprotokollen möter våg efter våg av böner om skattelindringar och begränsningar av utskrivningarna, som i stort sett klingade ohörda. Några smärre jämkningar och eftergifter uppnådde bönderna i allmänhet men, som Linde betonar, kan detta knappast kallas politiskt inflytande. Det är en rimlig ståndpunkt. Men den vilar på antagandena att skattesänkningar och färre utskrivningarna verkligen var de politiska mål som skattebönderna satte överst på dagordningen och att kronan var böndernas politiska huvudmotståndare.

Linde tar också upp ”den naiva monarkismen”, det vill säga böndernas starka tro på kungen som god och rättvis och som en böndernas allierade i kampen mot adelsmän och fogdar. I nära anslutning till James C Scott menar han att denna tro på kungamakten förefaller ha haft en vitaliserande inverkan på böndernas kampvilja mot allehanda orättvisor.⁶ Vi har alltså å ena sidan en central konflikt mellan statsmakten (kungen) och bönderna. Å andra sidan finns i källorna ovedersägliga belägg för att skattebönderna hade ett stort förtroende för kungamakten och såg den som en allierad.

Här har vi en paradox som kräver en förklaring. Det är knappast troligt att bönderna skulle uppvisat en så ihållande tro på kungens goda vilja och förmåga att ge dem rätt, om de inte på något sätt styrkts i sin uppfattning att han faktiskt hade både vilja och förmåga till detta. Det är inte heller troligt att bönderna så högröstat skulle ha krävt att åter kallas till riksdagar, som de gjorde under perioden 1630 till 1632, om de inte upplevt att riksdagen faktiskt gav dem ett reellt politiskt inflytande. För att förklara denna paradox tänker jag göra en undersökning av de tidiga svenska riksdagarna ur ett bondeperspektiv.⁷

5. Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala 2000, s 27f.

6. Linde, 2000, s 22f.

7. En närmare undersökning av böndernas agerande i riksdagen under 1600-talets första årtionden saknas faktiskt. Inom den äldre forskningen har Nils Ahnlund och George Wittrock studerat riksdagens framväxt men perspektivet har där legat dels på institutionens framväxt, dels på ståndsstridens förhistoria och utveckling. Modernare forskning (Eva Österberg, Nils Erik Villstrand, Jan Lindegren, m fl) har främst sysslat med mötet mellan centralmakt och lokalsamhälle ute i landet.

Konflikter och allianser

En central metodfråga vid en sådan undersökning är vilka aktörer man väljer att arbeta med. Eva Österberg och Jan Lindegren delar synen på de huvudsakliga aktörerna som två, nämligen överheten (kungamakten, adeln och kyrkan) och allmogen (den producerande delen av befolkningen).⁸ Denna uppdelning fungerar när samhällets maktstrukturer ska undersökas på makronivå. Den fungerar emellertid sämre för en begränsad undersökning av maktförhållanden och allianser i riksdagen.

Genom en alternativ indelning av aktörerna kan konflikter och allianser komma i dagen som osynliggörs i ett två-aktörsperspektiv. För att synliggöra dessa konflikter och allianser har jag valt att utöka antalet huvudaktörer till tre: kungen, adeln och bönderna. Att arbeta med dessa tre aktörer har varit självklart för forskningen i andra sammanhang, där också såväl konflikter som allianser dem emellan lyfts fram. Konflikten mellan kungamakt och högadel kan spåras tillbaka till 1200-talet och uppgörelsen mellan folkungarna och den centrala kungamakten i Stockholm. Som en fortsättning på denna strid kan vi betrakta adelns utmaning av kungamakten med det ”konstitutiva adelsprogrammet” under sent 1500-tal. Den högadliga offensiven följdes upp 1611 med en kungaförsäkran som på papperet band kungen till ständer och rådsadel. Ståndsstriden är benämningen på den kraftmätning mellan de ofrälse och adeln i riksdagen som inleddes 1635 och kulminerade under 1650-talet.⁹

Varför då betrakta kungen, adeln och bönderna som huvudaktörer? Därför att dessa tre grupper var de enda som både ekonomiskt och potentiellt militärt hade en sådan betydelse att de kunde agera på egen hand. De fåtaliga prästerna och de svaga städernas borgare förfogade över ytterst begränsade ekonomiska medel och de saknade helt militär potential. Däremot kunde de självfallet stödja de övriga aktörerna på olika sätt.

Men vilka var ”bönderna”? Givet mitt empiriska material begränsar sig min undersökning till skattebönder och kronbönder. Endast de satt i riksdagen. Kronbönderna kan sägas ha utgjort en fattig underklass inom ståndet, även om förmögnare undantag fanns.¹⁰ Till saken hör att det ofta var de

8. För ett konkret ställningstagande i frågan från Eva Österberg, se Österberg 1996, s 175f.

9. Se t ex Erik Lönnroth, *Från svensk Medeltid*, Stockholm 1959; Ahnlund 1933; Sven A Nilsson, *De stora krigens tid*, Uppsala 1990; Carl A Hessler ”Gustav II Adolfs kungaförsäkran”, *Scandia* 5, 1932 och George Wittrock, *Regering och allmoge under drottning Christinas förmyndare*, Uppsala 1948.

10. Magnus Perlestam *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet. Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*, Lund 1998, s 46f, 129.

förmögnaste bönderna som häradsmenigheten utsåg till riksdagsrepresentanter och dessa var oftast skattebönder.¹¹ Som vi ska se var det också oftast skatteböndernas frågor som drevs i riksdagen. De kämpade till exempel för sänkta skatter, inte för sänkta avrader.

De tre aktörerna kan kombineras i en enkel konflikt- och alliansmodell som sätter tre konflikter och två allianser i centrum för den politiska utvecklingen. Modellen öppnar för tre allianser, men som jag nedan ska visa uppstår aldrig en allians mellan skattebönderna och adeln, trots att en intressegemenskap finns.

Konflikter	Allianser
<i>Bönderna – Kungamakten</i> En konflikt på nationell nivå som rör centralmaktens krav på skatter och utskrivningar till krigen.	<i>Bönderna – Kungamakten</i> En allians som rör inrikespolitisk maktfördelning med udden riktad mot den gemensamme fienden, adeln.
<i>Bönderna – Adeln</i> En grundläggande konflikt, oftast utspelad på lokal nivå, som rör resursfördelning.	<i>(Bönderna – Adeln)</i> Bönder och adel har flera gemensamma intressen mot kungamakten, men någon allians kommer aldrig till stånd.
<i>Kungamakten – Adeln</i> En maktkonflikt på nationell nivå om kontrollen över centralmakten och i förlängningen över skatteintäkterna.	<i>Kungamakten – Adeln</i> En allians för att driva, och tjäna på, internationell krigföring, med udden riktad mot skattebetalande bönder.

Modellen ger de tre huvudaktörerna ett begränsat antal politiska möjligheter. En konflikt mellan två aktörer öppnar för en allians mellan någon av dem och den tredje aktören. Denne hamnar då i en stark position, där de två andra kan förmodas vara beredda att göra uppoffringar för att få till stånd en allians. Bönderna och adeln verkar i praktiken bara haft en tänkbar allianspartner, nämligen kungen, vilket begränsade deras möjligheter att agera. Den strukturella konflikten mellan dem skyntar i källorna hela vägen från riksnivån och ner till lokalsamhället. För kungen stod två alliansmöjligheter öppna; han kunde söka adelns stöd – till exempel med en generös förläningspolitik – och han kunde söka böndernas stöd med exempelvis löften om inskränkningar i adelns privilegier. Att både konflikter och allianser var omväxlande latenta och aktiva ligger i sakens natur.

11. Villstrand 1992, s 65.

Jag har i huvudsak begränsat undersökning till åren 1597–1635. Perioden inleds med upptrappningen av striden mellan hertig Karl och kung Sigismund och avslutas med Gustav II Adolfs död och förmyndarregeringens tre första år. Perioden är vald då den representerar ett skede där den svenska statsbyggnadsprocessen förvandlade ett svagt centraliserat bondeland till en effektivt organiserad militärstat. Det innebär att kraven på allmogen vid periodens början var jämförelsevis små och vid periodens slut mycket stora.

Jag ska inte här fördjupa mig i frågan huruvida skattebönderna hade ett politiskt program och hur detta såg ut. Jag nöjer mig med att göra det föga kontroversiella antagandet att äganderätten till jorden, begränsningar av skatter och utskrivningar samt bevarandet av freden hörde till ståndets tre viktigaste frågor.¹² Dessa frågor kunde bönderna driva i riksdagen med ökande sofistikerad på olika nivåer och mot olika aktörer enligt följande.

- a) *Frågor om bördornas storlek för det egna ståndet.* Detta är den grundläggande nivån. Bönderna protesterar mot skatter och utskrivningar utan att diskutera bakomliggande orsaker eller föreslå alternativ. Protesterna skärper konflikten mellan lokalsamhälle och centralmakt.
- b) *Fördelningpolitiska frågor.* Bönderna ifrågasätter inte bördornas storlek men föreslår en annan fördelning av dem. I praktiken handlar det ofta om privilegiernas omfattning och om reduktion. Finns en konflikt mellan kungamakten och adel kan bönderna sluta en allians med kungamakten och då nå framgång. På denna nivå skärps klasskonflikten mellan bönder och adel.
- c) *Maktpolitiska frågor.* På denna övergripande nivå diskuteras de bakomliggande orsakerna till skatter och utskrivningar, det vill säga krigspolitiken, liksom frågorna om centralmaktens konstruktion. Här diskuteras man politik på samma nivå som adeln och en tänkbar intressegemenskap finns vid flera tillfällen mellan de två stånden.

Övriga strategier som bönderna använde för att hävda sin politiska vilja, såsom uppror, maskningsaktioner eller besvärsskrivelser, kommer jag inte att behandla i denna uppsats.

12. Se t ex Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680–1850*, Lund 1992, s 323 och Österberg 1995.

Riksdagen – kungens redskap

Vad var det egentligen för institution bönderna inbjöds till? En kort presentation av riksdagen är på sin plats.

Gustav Vasa och hans efterkommande strävade efter att bygga en stark centralmakt, en stark statsorganisation, och därmed utöka sitt inflytande utöver de begränsningar som kungamakten onekligen hade enligt 1442 års lag. Riksdagen blev här nyckeln.

De svenska riksmötena har en förhistoria som revolutionsmöten mot centralmakten i Köpenhamn under Kalmarunionens tid. Ett verktyg för kungamakten blev de i och med Gustav Vasa. Men riksdagen var långt ifrån en färdig institution under det sena 1500- eller det tidiga 1600-talet.¹³ Herman Schück påpekar att så sent som 1611 saknade riksdagen fortfarande erkända arbetsuppgifter, liksom regler för när och hur den skulle inkallas. Inte ens ståndens antal eller sammansättning var bestämda.¹⁴ Bristen på formella regler gjorde emellertid riksdagen smidig och anpassningsbar för de skiftande kungliga behoven.

Kungen kallade den och han skrev propositionerna. Han hade således såväl initiativrätt som kontroll över dagordningen och problemformuleringsmonopol. Att riksdagens kompetens inte var reglerad gav kungen möjlighet att försöka övertyga de samlade ständerna att sanktionera de beslut han för dagen ville driva igenom. Att regler om vilka som skulle kallas saknades gav kungen möjlighet att med kallelsen styra riksdagen så att de grupper han hoppades på starkt stöd från mangrant infann sig. Hertig Karl kallade ofta krigsbefäl och soldater som egna stånd.¹⁵ Skälet var rimligen att han visste att han kunde räkna med deras stöd.

Det sena 1500-talets riksdag var emellertid inte ett perfekt kungligt maktverktyg. Tanken att ständerna ägde rätt att binda den frånvarande menigheten mötte länge motstånd.¹⁶ Ständerna vägrade också länge, med hänvisning till landstingen, att yttra sig i skatte- och lagstiftningsfrågor. Fram till 1604 års riksdag måste samtliga riksdagsbeslut angående nya skatter och utskrivningar bekräftas lokalt och först 1610 framstår riksdagen som det naturliga forumet för dessa beslut.¹⁷

13. Herman Schück, "Svenska riksdagens födelse", i *Riksdagen genom tiderna*, Stockholm 1992, s 7ff, 43, 59f.

14. *Ibid*, s 64.

15. Ahnlund 1933, s 522f.

16. Schück 1992, s 46.

17. Ahnlund 1933, s 75f, 88ff, 102f; Schück 1992, s 62f.

Under Gustav II Adolfs tid slog slutligen riksdagen igenom som beslutande forum i frågor om skatter, utskrivningar och lagstiftning. Därmed kom riksdagen att bli en maktfaktor i egen rätt i svensk politik, något som fick konsekvenser vid kungens död 1632.

Genom att undersöka riksmöten och riksdagar 1597 till 1635 i ett treaktörsperspektiv ska jag försöka besvara två frågor. Vilken roll spelade de tre aktörernas allianspolitik för den politiska utvecklingen? Nådte bönderna något politiskt inflytande i riksdagen?

Den kungavänliga allmogen – bönderna och hertig Karls riksmöten

Hertig Karls riksmöten under andra hälften av 1500-talet anknuter starkt till riksmötets förhistoria som revolutionsmöte. Hertigen befann sig mitt i en maktkamp med såväl kung Sigismund i Warszawa som med adeln i Sverige. Kungen hade uttryckligen förbjudit hertigen att kalla ständermöten och de flesta rådsmedlemmarna och stora delar av första ståndet uteblev också från mötet i Arboga 1597, som här får illustrera denna grupp av riksmöten. Från adeln kunde hertigen räkna med motstånd och prästerna var splittrade. Återstod gjorde bönderna och krigsfolket (här kallade som egna stånd) som tänkbara kungliga allierade.

Mötet utvecklades till en skickligt regisserad föreställning där Karl försökte få ständerna att underteckna ett riksdagsbeslut med innebörden att hans personliga makt skulle utökas. För att piska upp adelshatet hos bönderna och skrämma adeln till underkastelse lät hertigen släpa tre bundna adelsmän inför de församlade ständerna och anklaga dem för att ha förtalat honom och för att ha plågat bönderna med otillåtna skjutsfärder. De som krävde skjutsning och gästning år 1597 var ofta adelsmän och det visste och utnyttjade hertigen.¹⁸ I nästa steg frågade han ständerna vad man skulle göra med de tre fångarna. Bönder och soldater ropade på deras avrättning. Hertigen frågade då ständerna om de ville hjälpa honom att döma dem. Det ville bönderna gärna.¹⁹

Det är möjligt att bönderna krävt dödsdomar även om hertigen bara anklagat de tre adelsmännen för att ha förtalat honom. Men genom att få dem att framstå som bondeplågar kunde han vara säker på allmogens stöd. Hertigen utnyttjade också tidens patriarkala tänkesätt och edens betydelse. I ett,

18. Se Mårtenssons sakregister där 6 av 23 besvär från 1590-talet från Småland, Kopparberget, Södermanland, Östergötland, Savolax och Nyland rör skjutsning och gästning.

19. Svenska Riksdagsakter, (SRA), ser I, avd I del 3, s 858ff.

som det verkar, improviserat tal hållet utomhus till en skara bönder den 3 mars 1597 hävdade hertigen att "[...] får adeln väldet och biskoparna råda, så skola ni snart märka vilket blodbad de skola eder reda". Allmogen svarade i kör att de ville att hertigen skulle skydda dem från detta öde. "Vill I stå mig bi?", frågade hertigen och fick ett rungande "ja" till svar.

För att besegla denna improviserade allians delade hertigen sedan ut "tärepennningar" mot löfte att bönderna skulle stanna och stödja honom, och så blev det.²⁰ Något senare lämnade bönderna gemensamt in en skriftlig bekräftelse på den muntliga överenskommelsen där de lovade hertigen tro och lydnad mot att han "tog dem i sitt hägn". I utbyte mot beskydd mot adeln lovade bönderna lojalitet och att betala sina skatter. Intressant är också att de i denna skrift passade på att peta in en begäran om reduktion. Bönderna tog här (för första gången?) initiativ i en fördelningspolitisk fråga. Karl lovade att endast de adelsmän som tjänade kronan skulle få behålla sina förläningar, resten skulle dras in.²¹

Sammanfattar vi detta riksmöte finner vi att initiativet till samarbetet var hertig Karls, men uppenbart är samtidigt att bönderna inte såg hertigens centralmakt som sin motståndare. Det var från adelsmännen som bönderna upplevde det största hotet och målet för deras förhandlingar med hertigen var att begränsa frälsets ekonomiska styrka och därmed dess makt.

Under Karl IX:s sista år förändrades läget. Kungen var nu inte lika beroende av böndernas stöd. Självsvåldigt ledde han Sverige in i flera utrikespolitiska äventyr. Bördorna blev snabbt tyngre. Detta frestade på alliansen mellan kungen och bönderna och skärpte böndernas konflikt med centralmakten. Någon enig opposition mellan bönder och adel mot kungens politik framträdde emellertid inte. År 1609 tog istället bönderna själva ett initiativ i sin hjärtefråga, freden. Till Karl IX:s stora förargelse bad de honom låta "främmande hus och befästningar bli".²² Kungen hade emellertid råd att slå dövörat till.

Vid 1610 års riksdag tycks bönderna ha varit bättre organiserade än 1597; de uppträdde i sina relationer till övriga stånd och till kungen mer som en enig aktör. Men det är intressant att notera att de var påfallande passiva när de skulle försvara sina intressen mot den allt mer krävande kronan. Deras svar på de kungliga propositionerna var kortfattade och den enda taktik de

20. Ibid, s 862f.

21. Ibid, s 871. Jmf Heikki Yllikangas, *Klubbekriget – Det blodiga bondekriget i Finland 1596–97*, Lund 1999, s 350ff.

22. Ahnlund 1933, s 92.

använde för att slippa skatter och utskrivningar var att framhäva sin stora fattigdom och vädja till kungens medlidande.²³

Den självständiga allmogen – bönderna och Gustav II Adolfs tidiga riksdagar 1611 var regeringsfrågan delvis olöst, vilket resulterade i att ständerna agerade mer självständigt. Detta gällde också bondeståndet. Gustav II Adolf ärvde kronan och ett trefrontskrig 1611 och handfästningen gjorde honom beroende av rådet och riksdagen. Han behövde nu allierade. Bondeståndet första svar 1611 på kungens proposition om medel till kriget utvecklades till en gemensam besvärsskrivelse och den var långt ifrån så underdånigt formulerad som det propositionssvar de avgivit 1610, men så var huvudmotståndaren heller inte kronan, utan återigen adeln. Bönderna inledde med en "innerlig och stark bön" om fred. Sedan sköt de in sig på frågan om fördelningen av bördorna. Adeln anklagades för att hålla för många drängar och arbetskarlar undan utskrivningen på sina gods varför bönderna begärde en kunglig rannsakan där användbart folk för krigsmakten skulle letas upp "oavsett vem de skjula sig uppå".²⁴

1612 tog bönderna ännu ett steg. Första svaret på propositionen liknade åter mest en besvärsskrivelse. Kungen begärde medel till rikets försvar. Bönderna ödade inte många rader på att diskutera egna bidrag; istället gick de till fördelningspolitisk offensiv, vilket för övrigt också prästerna gjorde på samma riksdag. Skälet till att pengar saknades var, hävdade bönderna, att kronans mark var bortförlänt och orsaken till att kriget gick dåligt var att adeln satt på sina gods och tryckte istället för att ge sig ut och slåss. Lösningen hette självfallet reduktion. I kungens svar finns inte något direkt tillmötesgående men han tog ändå den utsträckta handen. En kort tid senare publicerades "Öppet brev om återkallande av på behaglig tid givna förläningar" och några dagar senare accepterade bönderna de föreslagna skattehöjningarna.²⁵ Enligt min mening är initiativet denna gång böndernas och de väljer adeln, inte kronan, som sin huvudsakliga motståndare. Att besvara kungens begäran om ökade skatter med en egen begäran om reduktion är böndernas sätt att i riksdagen föreslå kungen ett samarbete mot adeln. När kungen (säkert av flera skäl än ett) gjorde bönderna till viljes, visade de sin goda vilja genom att å sin sida acceptera skatterna. En allians slöts.

23. Se böndernas svar på kungens proposition i Riksarkivet (RA), Riksdagsacta, R 4765.

24. SRA, ser I, avd II, del 1, s 82f.

25. Ibid, s 229, 243ff. Till saken hör att kronans finanser var usla och att Gustav II Adolf hade anledning att vara missnöjd med adelns insats i de pågående krigen, se Nilsson 1990, s 121.

Mönstret upprepas vid den ödesdigra riksdagen 1617. Kungens andra proposition handlade bland annat om det hot som polske kung Sigismund utgjorde mot Sverige och de "farlige stemplinger och heemlige prachtiker" mot riket som han bedrev. Gustav II Adolf ville ha medel att hindra sådant; han ville med andra ord ha nya skattehöjningar. Inte ens adeln var entusiastisk inför denna politik. Men bönderna valde ändå att inte direkt ifrågasätta det förmenta hotet från Polen. Istället tog de åter sikte på fördelningspolitiken och striden med adeln. De hävdade att de på grund av sin stora fattigdom inte kunde bidra till krigsansträngningen med mindre än att kungen drog in alla förläningar och använde dem till truppers underhåll. Vidare föreslog bönderna inskränkningar i adelns privilegier för frälseböndernas utskrivningar. De presenterade också en egen försvarsstrategi mot det polska hotet i vilken den centrala tanken var att rusta upp landets fästningar och bemanna dem med adliga officerare. Men bönderna lovade också att våga liv och blod till rikets försvar om Polen verkligen skulle anfalla, ett löfte som knappast var riskabelt att ge då de säkert insåg att risken inte var överhängande.

Förhandlingarna blev långa och komplicerade. Slutet blev emellertid att kungen fick allt han ville ha. Bönderna accepterade nya gårdar sedan kungen lockat/tvingat adeln att erlægga en kröningsgård, fullgöra sin rusttjänst efter äldre, strängare krav och acceptera en rannsaking kring insamlingen av gården till Elfsborgs andra lösen, där adligt fusk misstänktes.²⁶

Så långt framträder två mycket tydliga trender i böndernas agerande på riksdagarna. För det första är bönderna mycket måna om att hålla sig väl med kungamakten; med undantag för den första riksdagen 1597 är initiativet till ett samarbete i stor utsträckning deras. För det andra gör bönderna en tydlig prioritering. De upplevde helt säkert skatterna som tunga och de hänvisade ofta till sin stora fattigdom och begärde att få slippa undan. Men det viktigaste för bönderna tycks inte ha varit de egna bördornas storlek utan den fördelningspolitiska frågan mellan dem och adeln. Därmed gjorde de adeln till sin huvudmotståndare, inte kungamakten, och denna politiska linje blev faktiskt framgångsrik. Den stora vinnaren blev emellertid kungen, som fick de resurser han önskade från alla stånd.

26. Ibid, s 34, 36, 117, 131, 140ff, 171f, 182, 197, 209f.

Gustav II Adolf och de ledande rådsherrarna – en ny allians

Krigen förändrade Sverige. Sven A Nilsson kallar den nya statsbildning som nu växte fram för "militärstaten", definierad som "en särskild variant av den så kallade tidigmoderna staten, en stat där kriget och krigsmaktens behov kommit att bestämma statsmaktens uppbyggnad och fördelningen av dess resurser".²⁷ Den nya statsapparaten nådde ut i lokalsamhället på ett helt nytt sätt och centralmaktens tryck på böndernas lokalsamhälle ökade radikalt. Alliansen mellan kungen och allmogen blev med tiden allt mer ansträngd. Samtidigt krävde den offensiva krigspolitiken på sikt också adelns stöd. Kungens taktik är här intressant; han allierade sig med ett fåtal av de ledande rådsherrarna. Det gäller särskilt familjerna Oxenstierna, De la Gardie, Fleming och den nyadlade Johan Skytte. De fick stora donationer mot det uttalade uppdraget att föregå med gott exempel och leda adeln att acceptera en politik som urholkade privilegierna och ökade bördorna. Med rådets stöd drevs omfattande privilegieinskränkningar igenom 1627. Ledda av rådet åtog sig adeln att fullgöra både utskrivningar och boskapskatten lika med skattebönderna. Det är rimligt att tänka sig att bönderna mer villigt bar sina bördor när de såg att adeln delade dem.²⁸

Den fogliga allmogen – bönderna och Gustav II Adolfs krigsriksdagar

Den kung som kallade bönderna till 1625 års riksdag hade en stark ställning. Allianserna med bönder och rådsadel var ansträngda men fungerade. Krigen var dyra men framgångsrika och en opposition värd namnet saknades. Riksdagarna dominerades av de kungliga talen och centrala i Gustav II Adolfs retorik var budskapen att han alltid sökte fred, att fienden alltid insisterade på krig och att alla krig därför egentligen var försvarskrig, oavsett var de utkämpades. Retoriken var framgångsrik.

Böndernas svar på de kungliga krigspropositionerna 1625 liknar taktiskt sett det från 1610 – att det är längre och mer välskrivet förändrar inte det faktum att det är ganska tamt formulerat. Bönderna protesterade mot den nyinförda kvarntullen men ifrågasatte varken kungens analys av läget eller behovet av pengar som sådant. Istället ägnade de åtskilliga sidor åt att be-

27. Sven A Nilsson, *På väg mot militärstaten*, Uppsala 1989, s 1. Se vidare Nilsson 1990, s 200ff, 226ff.

28. Svenska Riksrådets Protokoll (SRP), utgivna 1878–1887, I 1621–29, s 34, se även rådsinstruktionen s XX. Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling (AOSB), II:1 s 144, 152, 342, 370, 750f; AOSB II: 3, s 152; Wittrock 1948, s 49. Jmf AOSB II:3, s 110.

klaga sig över sin stora fattigdom, vilket rimligen var ägnat att väcka kungens medlidande. I slutet av svaret bad de "[...] ganska ödmjukligen och underdånigen att HKM:t nådigast värdigas [...] låta oss få gunstligt svar på våra klagopunkter".²⁹ Skatter och utskrivningar drevs igenom.

Kungen upprepade sitt retoriska anslag 1627. Han hade sökt fred med Sigismund men denne vägrade. Sigismund kunde dessutom nu påräkna stöd från den Habsburgske kejsaren. Kungen behövde alltså nya utskrivningar och en förlängning av samtliga extraskatter på två år och dessutom en liten höjning av boskapsskatten.

Bönderna koncentrerade sig i sitt första svar på besvärspunkterna. De invände mot höjningen av boskapsskatten, mot inflationen och mot systemet med arrendatorerna. Något svar fick de inte då. I sitt andra svar gick bönderna med på allt kungen begärde bara de slapp den lilla höjningen av boskapsskatten.

Först när riksdagen "nu Gud ske lov är väl överstånden" tog sig Gustav II Adolf tid att titta på böndernas besvär. I sitt svar på "klagopunkterna" ansträngde han sig att vara den gode landsfadern, böndernas allierade. På samtliga punkter där bönderna klagat över att fogdar eller arrendatorer krävt för mycket skatt lovade kungen att genast ta till krafttag. Han gav dem också en begärd sänkning av byggningshjälpen, trots att det "fuller nödigt vara att den utginge".³⁰

1629 års proposition följde trenden. Kungen frågade ständerna om de ville "sätta kriget i [fiendens] eget land, eller hellre ville inom vår egen skärgård och i eget land fåkta med honom?" Konkret begärdes samma tunga extraskatter som två år tidigare och ännu en utskrivning. Bönderna accepterade kungens syn på läget och i deras svar ekade hans argument. De beklagade att fienden så hårdnackat vägrade ge efter och framhöll att de önskade "sätta kriget" i fiendens land hellre än hemma. "Eftersom man brukar säga [att] geten gnager där hon är bunden och för övrigt bättre är att vi binder våra hästar i fiendens gärrselgård, än de uti våra [...]". Därefter fick kungen böndernas reservationslösa godkännande av samma höga skatter och dryga utskrivningar som 1627.³¹

29. Se kungens proposition 10 mars 1625, och böndernas två svar, RA, Riksdagsacta, R 4780, s 357ff. Jmf kungens tal till riksdagen 10 mars 1625 tryckt i *Gustav II Adolfs skrifter*, utgivna av Styffe & Droysen 1861, s 213.

30. Se kungens proposition i *Gustav II Adolfs skrifter*, s 305ff. Se böndernas riksdagsvar och resolution på böndernas besvär, given 24 december 1627, RA, R 4780.

31. Ahnlund menar att kungen skrivit propositionerna 1627 och 1629 egenhändigt, Ahnlund 1933, s 454. Se även s 178f. Se kungens proposition och allmogens svar i RA, R 4781, s 473ff.

Låt oss nu titta på hur Gustav II Adolf arbetade i riksdagen och vilken roll bönderna spelade. Kungen utnyttjade skickligt kontrollen över dagordningen och problemformuleringsmonopolet. Frågan om krig eller fred diskuterades inte, endast frågan om *var* kriget skulle utkämpas. Frågan om hur stora skatter som egentligen behövdes till kriget diskuterades inte heller – bara frågan om *hur* de skulle tas ut. Alliansen med bönderna och sin patriarkala fadersroll månade kungen om. I svaret på besvären 1627 fick arrendatorer och fogdar bli syndabockar. I böndernas agerande märks flera skillnader mot tidigare år. Av konflikten med adeln ser vi få spår. Men efter alla indragningar av förläningar och privilegier är det rimligt att föreställa sig att bönderna inte längre upplevde adeln som ett akut hot. Istället är deras huvudmotståndare kronan och dess dryga krav. Samtidigt är riksdagsbönderna i denna konflikt, liksom 1610, påfallande eftergivna och medgörliga.³²

Den undanskuffade allmogen – Gustav II Adolf kringgår riksdagen

1630 kände sig Gustav II Adolf stark nog att kringgå riksdagen. Han förlitade sig från och med detta år på utskottsmöten, det sista hållet 1632, som i riksdagens ställe fattade de nödvändiga besluten i skatte- och utskrivningsfrågor. Till och med rådsherrarna var tveksamma till metoden.³³ Bönderna infann sig nu i små regionala grupper hos rådet för att muntligen protestera. Protesterna rörde bara bördornas storlek.³⁴ Bönderna använde också prästerna som språkrör. De sistnämnda framförde vid två tillfällen 1632 böndernas begäran att bli kallade till utskottsmötena. Rådet replikerade att kungens beslut var fattat av omtanke om dem för att de skulle slippa "bliva besvärade med långa resor och sålunda bliva förhindrade från sitt arbete". Kungen skulle istället skriftligen och genom ståthållarna förhandla med bönderna om deras pålagor. Samtidigt gav rådet uttryck för åsikten att vad de högre ständerna beslutat var bönderna "pliktiga" att acceptera.³⁵

Klart står att både präster och bönder ifrågasatte utskottsmötenas legitimitet att i riksdagens ställe binda undersåtarna. Men så länge kungen levde tycks utskottsbesluten ha accepterats, om än under muntliga protester. 1632

32. Här ska också påpekas att den passivitet med vilken bönderna uppträdde i riksdagen inte motsvarades av stämningarna i landet. Det sena 1620-talet var oroliga tider och flera upplopp och upprorsungar blossade upp i såväl Småland och Dalarna, som Närke och Västergötland. Se Sven A Nilsson 1990.

33. Ahnlund 1933, 183 ff. AOSB II:3, s 209ff.

34. SRP, del II 1631, s 111ff.

35. Ibid, s 136, s 140. Samma argument användes direkt mot bönderna i en diskussion ett år senare, se SRP, del III 1633, s 44. Jmf Ahnlund 1933, s 560ff.

beslutade mötet om en ny stor utskrivning och att samtliga extraskatter skulle utgå för ytterligare två år.

Den stridslystna allmogen – bönderna och förmyndarregeringens första riksdagar

Riksdagarna 1633 och 1634 kom i första hand att handla om hur landet skulle styras efter kungens död. Den ende som hade ett färdigt förslag var rikskanslern Axel Oxenstierna. Hans lösning var en regeringsform som stipulerade att en tämligen stark kungamakt i händelse av kungens död genom § 53 tillfälligt skulle övergå till de fem höga riksämbetsmännen, en elit inom rådet, som skulle "stå i kungens stad".³⁶ Alternativ saknades emellertid inte. Inom adeln var det många som menade att ständernas makt nu borde utökas och att regeringen skulle breddas med fler rådsmedlemmar. Biskop Rudbeckius upprepade vid två tillfällen att man brukade utse en mindre förmyndarregering om två till tre personer och de i grunden maktlösa borgarna hade fräckheten att i sitt första propositionssvar föreslå att rådet skulle avlägga en regeringsförsäkran, som kungen gjort 1611. I rådet fann man tanken "absurd".³⁷ Bönderna föredrog en lösning där en riksföreståndare utsågs och avgav en slags handfästning. För övrigt mötte regeringens fortsatta krigspolitik också stark opposition från samtliga ständer 1633.

Rådets första uppgift blev att få regeringsformen godkänd. Ständerna introducerade emellertid en ny förhandlingstaktik. De vägrade besvara rådets propositioner innan rådet besvarat ständernas besvärsskrivelser.³⁸ I det läget valde rådet att sluta en allians med ständsbröderna inom adeln. En process som återställde privilegierna inleddes 1634 och regeringen hade därmed försäkrat sig om första ståndets stöd för sin politik och för regeringsformen som nu kunde röstas igenom.³⁹ Därmed vältrades en ökande del av krigskostnaderna över på bönderna. Det är mot denna bakgrund som böndernas agerande i riksdagen ska ses. För rådsherrarna kom konfrontationen med de nu jämförelsevis aggressiva bönderna som en chock, vana som de var vid tidigare riksdagars fogliga riksdagsbönder. Det skall emellertid framhållas att bönderna visade rådsherrarna all den respekt i tal och skrift som hörde tiden till; det var deras omedgörlighet som skrämde herrarna.

36. Se 1634 års regeringsform i, *Sveriges regeringsformer 1634–1809 och komungaförsäkringar 1611–1811*, utgivna av Emil Hildebrand, Stockholm, 1891, s 35.

37. SRP, del III, 1633, s 30, 33, 41f.

38. Ahnlund 1933, s 195.

39. Ibid, s 199ff, s 205. Beslutet togs i rådet 8/7 1634, se SRP, del IV, 1634, s 145f; Wittrock 1948, s 59f. Se även Nilsson 1990, s 171.

De första varningarna om att läget ändrats kom redan innan riksdagen 1633. Bönderna utnyttjade nu de gamla utskottsmötenas bristande auktoritet. Den 10 januari 1633 ankom ett brev från en ståthållare som berättade att bönderna i hans län inte tänkte betala den år 1632 beslutade boskapsskatten förrän den hade diskuterats på riksdagen. Rådet svarade brevledes att detta skulle man inte acceptera, något som säkert var lättare att säga i Stockholm än göra ute i landet. Den 16 februari meddelade riksamiralen Karl Gyllenhielm att bönderna tänkte begära att bli befriade från de utlagor som "på förra riksdagen [utskottsmötet 1632] beviljade är". Per Banér hade hört att bönderna tänkte öva utpressning. Det skulle inte bli fler propositionssvar (såsom antagandet av regeringsformen) förrän rådet hade tillmötesgått böndernas besvär.⁴⁰ Den 21 februari beklagade sig deputationer av dalkarlar och smålänningar inför rådet över boskapsskatten och utskrivningarna. Jacob De la Gardie påpekade att beslutet om boskapsskatten, liksom beslutet om en ny utskrivning, redan var taget på förra riksdagen, det vill säga på utskottsmötet 1632, men lovade att bönderna skulle slippa den för nästa år. Småläningarna replikerade att de inte varit med på det utskottsmötet. Den 28 februari sände ståndet fyra representanter för att protestera mot utskrivningen. De hävdade att det var hos adelsmän som innehade krono- och skattejord som de lämpliga rekryterna fanns, inte på skatteböndernas gårdar.⁴¹

Samma dag lämnade rådet en proposition till ständerna vars huvudsakliga innehåll var en begäran att dessa skulle acceptera de redan beviljade skatterna och utskrivningarna, inklusive de överenskomna höjningarna av kvarntullen och lilla tullen.⁴²

Böndernas svar är intressant. De ignorerade propositionen och tog oombedda upp regeringsfrågan istället. De föreslog att rådet valde den som kungen kan ha nämnt (rimligen ingen annan än kanslern, Axel Oxenstierna) som tillförordnad regeringschef.⁴³ De önskade vidare att den nye regeringschefen, med sitt råd, avlade en handfästning (assurance). Ståndet följde snabbt upp med en allmän besvärsskrivelse, den första i ståndets namn som bevarats. Sveriges bönder ville bli kvitt kvarntullen som hävdades leda till deras "undergång och fördärv och [är] kronan till mindre nytta än någon tro kan". Vidare ville de slippa lilla tullen och boskapsskatten, som de åter poängte-

40. Wittrock 1948, s 9f, 13; SRP, del III, 1633, s 11, 29f.

41. Ibid, s 20; SRP, del III, 1633, s 43ff, 55ff.

42. Se rådets andra proposition, RA, R 4783.

43. Wittrock 1948, s 8. Jmf Ahnlund 1933, s 194.

rade att de inte accepterat. Det stod nu klart för regeringen att den måste ge efter, för som Gabriel Oxenstierna uttryckte det, "[...] att släppa dem tröstlöse är att frukta att alla våra [kronans] fundament därigenom skulle kullkastas".⁴⁴ Den 7 mars 1633 lade rådet fram en proposition som gav bönderna stora skattelättnader och sköt problemet med adelns privilegier på framtiden. Bönderna accepterade två dagar senare.⁴⁵

Än värre blev det nästa år. Inför böndernas ovilja att diskutera annat än sina besvär sändes Gabriel Oxenstierna och Claes Fleming till "Gillestugan" för att tala förstånd med dem. Där misshandlades, inför de förbluffade råds herrarnas ögon, en finsk riksdagsman som svarat herrarna tillmötesgående, av en annan riksdagsman, Erik Eriksson. Erik greps senare men släpptes då bondeståndet sände upp en delegation till rådet för att be om nåd för honom.⁴⁶ Kanske ansåg rådet att det var onödigt att ytterligare provocera bönderna? En vecka senare hittades den anonyma skriften "en allmogens supplikation" vid räntekammarens dörr, ombunden kring en sten. Där krävdes i hårda ordalag reduktion. Författaren skulle gärna ha klagat öppet, men – tillfogade han med hänvisning till Erik Eriksson – då man såg att de som talade sanning på en riksdag fängslades gick inte det. Efter uppläsningen föreslog Per Banér att man skulle uppskjuta riksdagen och kalla in ett regemente knektar. I brev den 19 juli till sin bror rikskanslern, rapporterade en lätt chockad Gabriel Oxenstierna att han på sina nio riksdagar aldrig sett bönderna "galnare" än denna gång.⁴⁷ När Per Banér skrev till drotsen Per Brahe och rapporterade om riksdagen konstaterade han att samtliga ständer ställt högre krav och "fräckare och dristigare talat". Men särskilt fäste han sig vid böndernas motstånd och den fientlighet övriga bonderiksdagsmän visat de bönder som velat samarbeta med regeringen.⁴⁸

Något svar på regeringens proposition om regeringsformen lämnade bönderna inte. Istället kom den 7 juli en allmän besvärsskrivelse (som vi bara känner indirekt genom rådets reaktion på den). Den var av allt att döma omfattande och avslutades med hotet att om inte riksdagen snabbt avslutades skulle de resa hem utan att skriva under något beslut. Att rådet tog hotet på allvar visas av att böndernas utskott omedelbart kallades till råds kammaren där riksrådet Per Banér förebrädde dem deras avoga hållning och poängte-

44. Ibid, s 23; SRP, del III, 1633, s 57f.

45. Se propositioner och svar, RA, R 4783.

46. Ahnlund 1933, s 204; SRP, del IV, 1634, s 152f, 169.

47. Wittrock 1948, s 57; Nilsson 1990, s 210, AOSB II:3, s 339.

48. Wittrock 1948, s 61.

rade att de inte kallats till riksdagen för att klaga utan för att diskutera rikets trygghet och välfärd. Bönderna stod emellertid på sig, i hövliga ordalag, och både Per Banér och Gabriel Oxenstierna fann sig snart indragna i en diskussion om böndernas besvärspunkter.⁴⁹

Böndernas andra svar på propositionen var denna gång långt, hela 10 sidor. Det antydde att bönderna inte förstod den juridiska betydelse som 1634 års regeringsform var avsedd att få. Bönderna accepterade den kort som "nyttigt och god". Först därefter gjorde de klart att de önskade att förmyndarregeringen å hennes majestäts vägnar skulle skriva under en regentförsäkran. Boskapskatten och utskrivningarna accepterades till nöds. I övrigt är svaret en krigsförklaring mot de återinförda adelsprivilegier som rådet nyligen beslutat om. Boskapskatten blev för tung att bära om adelns bönder skulle slippa den till hälften, argumenterade bönderna. Utskrivningsfrihet på adelns gårdar ledde till att mycket löst folk, som rimligen utgjorde det soldatmaterial landet bäst kunde avvara, stack sig undan där. Också fogdar, härads skrivare och präster höll fler drängar än de behövde, enligt bönderna. Som avslutning argumenterade de för de statsfinansiella fördelarna med att låta kronans gods förbli i kronans händer och inte arrenderas eller säljas ut.⁵⁰

Rådet nöjde sig med en mindre utskrivning och en begränsad boskapskatt. Ett förslag från Bengt Oxenstierna att med finanspolitiska tricks öka kronans inkomster stoppades i rådet där meningen nu var att allmogen inte kunde tåla mer.⁵¹ Missnöjet med riksdagsbeslutet kunde avläsas ute i landet. Tiden efter riksdagen skattevägrade bönderna på flera orter i protest.⁵²

Också 1635 förekom en del incidenter. En upplandsbonde (dock inte Erik Eriksson) hördes hota en annan och skälla honom för herrehyllare. Rykten nådde också rådet om att det fanns de som agiterade för att bönderna i protest skulle lämna riksdagen och vägra skriva under beslutet och därmed beröva det giltighet och legitimitet.⁵³ Mot denna upprörda bakgrund ska skatteböndernas argumentation och taktik i riksdagsskrivelserna ses.

1635 års riksdag präglades av en utbredd krigströtthet efter nederlaget vid Nördlingen. Propositionens viktigaste punkter var att stilleståndet med Polen och nya extraskatter samt ett förslag till skjutsfärdsordning skulle god-

49. SRP, del IV, 1634, s 144ff, Jmf. Wittrock 1948, s 51. Se referat av riksdagsförhandlingarna RA, R 4785; SRP, del III, 1633, s 58.

50. Se böndernas andra svar på propositionen RA, R 4785.

51. Ahnlund 1933, s 205; Wittrock 1948, s 76.

52. Ahnlund 1933, s 204f.

53. Ibid, s 212; Wittrock 1948, s 97.

kännas. Vid de muntliga förhandlingar som allt oftare föregick de skriftliga svaren förklarade nu bönderna att om de skulle bevilja den föreslagna fulla boskapsskatten för ytterligare ett år så ville de slippa kvarntullen eller mantalspenningen.⁵⁴ Sådana skattesänkningar jämfört med tidigare år skulle emellertid innebära ett avbräck för krigsansträngningen.

Den 2 november 1635 kom böndernas skriftliga svar. De godkände det polska stilleståndet, uttalade sig mycket kritiskt om kriget, som de menade bara var till skada för riket, och ivrade för att rådet och rikskanslern nu skulle nå en fred, i synnerhet som deras tyska allierade visade så ringa uppskattning för deras stora uppoffringar. ”Så framt kriget, vilket Gud förbjude, längre skulle fortgå [...]” skulle det helst klaras med trupper och medel från krigsskådeplatsen och med de medel som beviljats föregående år. Den nya skjutsfärdsförordningen nekade de blankt att acceptera.⁵⁵

Skulle man försöka pressa bönderna eller skulle man ge efter? Skulle man riskera fler bakslag i tyska kriget eller uppror hemma? Rådet var inte enigt och diskussionen kom att pågå i dagar. Per Banér stod för den hårda linjen, Gabriel Oxenstierna och De la Gardie pläderade ofta för skattelindringar. Resultatet blev att rådet drev igenom skatterna, då ingen utskrivning begärts. Skjutsfärdsförordningen gav man upp. En vilja att tillmötesgå bönderna reflekterades dock senare vid flera tillfällen i rådets resolutioner på böndernas häradsbesvär.⁵⁶

Vad är det egentligen som händer under dessa riksdagar, vad är det bönderna gör och hur reagerar överheten?

Riksdagen liknade dessa år inte alls den gamla ”institutionen för bekräftandet av den kungliga viljan”. Utan kung var riksdagen nu lika mycket ständernas arena som regeringens. Ett enigt agerande bondestånd visade här förmåga att utnyttja detta lika bra som andra stånd. Den återhållsamhet som präglade böndernas agerande 1625 till 1632 var nu ersatt av ett offensivt och initiativrikt agerande. Bönderna drev alla typer av frågor men det var frågorna om de egna bördornas storlek samt fördelningen av dem som stod i centrum. Den maktpolitiska frågan om rikets styrelse släppte ståndet snabbt. Tanken bakom förslaget med en riksföreståndare kan ha varit att försöka skapa ett för bönderna välkänt förhållande ”herre – undersåte”, där ederna stod i centrum. Regeringsformens abstrakta vikarierande kungamakt verkar

54. Wittrock 1948, s 91.

55. Se böndernas svar RA, R 4788.

56. Wittrock 1948, s 93ff, 104, 108ff, 116ff.

de haft svårt att relatera till. Axel Oxenstierna knöt förmyndarregeringens legitimitet till ständernas godkännande av reformen. Det är möjligt att bönderna istället knöt en regeringens legitimitet till utväxlandet av ederna. Bönderna begick dock ett taktiskt misstag genom att godkänna regeringens formen och först därefter begära en regentförsäkran av rådet.

Framgångsrik för både bönder och adel var däremot strategin att vägra svara på propositionen innan besvaren besvarats, det vill säga att själva försöka sätta dagordningen. Den ledde till de lägsta skatterna och de minsta utskrivningarna på länge. Bönderna hotade också med att inte skriva under riksdagsbeslutet och resa hem, hot som togs på allvar. Den formella bristen på legitimitet som utskottsmötet 1632 hade, utnyttjades också som argument för att i efterhand försöka häva besluten om skatter och utskrivningar.

Oroligheterna i landet, tillsammans med besvärsskrivelserna gav i praktiken riksdagsbönderna stöd i förhandlingarna. Det är tydligt att regeringen fruktade resningen och därför gick försiktigt fram. Som jämförelse kan nämnas att när Stockholms bagare hotade att ”strejka” i protest mot kvarntullen, diskuterades i rådet ett barskt svar med innebörden att om bagarna inte skakade fram 300 tunnor bröd inom tre dagar skulle de sättas på Smedjegården.⁵⁷

Allianspolitikens betydelse – utövade bönderna något politiskt inflytande?

Utgår vi från det traditionella tvåaktörs perspektivet måste svaret bli nej. Perioden 1597 till 1635 kan då läsas som en lång räckta bakslag: skattetrycket mångdubblades, utskrivningarna tärde hårt på befolkningen och fred rådde ytterst sällan. Men gör vi en analys av böndernas arbete i riksdagen utifrån ett perspektiv med tre aktörer, med delvis motstridiga och delvis sammanfallande intressen, framstår böndernas insatser i ett nytt ljus.

Bönderna i riksdagen kämpade på två fronter, mot centralmaktens krav och mot adelns privilegier. I sina riksdagssvar diskuterade de endast vid ett tillfälle en maktpolitisk fråga (1633). Freden tog bönderna upp flera gånger men endast 1635 fördes ett längre resonemang i frågan. Det som dominerade böndernas agerande i riksdagen var frågorna om de egna bördornas storlek och fördelningen av dem.

I sin konflikt med kungamaktens krav på skatter och utskrivningar 1597–1629 använde bönderna i huvudsak en enda taktik, nämligen att försökta

57. SRP, del III, 1633, s 217.

väcka det kungliga medlidandet och hänvisa till sin fattigdom. Taktiken var inte framgångsrik. Men när samma frågor skulle drivas mot rådsadelns regering 1633–1635 användes en helt ny arsenal av argument, hot och utpressningsförsök. Under dessa riksdagar räckte inte ens massiva skattesänkningar för att lugna bönderna. I sin kamp mot adeln om fördelningen av bördorna använde bönderna flera gånger en annan strategi. De slöt en allians med kungen och accepterade höga skatter mot att han drog in adelns förläningar. Det gav en omfördelning av bördorna både efter 1597 och 1612. År 1617 nekade kungen att dra in fler förläningar men bönderna gick ändå med på fortsatta krigsgärder sedan adeln också avtvingats ett större bidrag.

Böndernas aktivitet i riksdagen följde ett mönster. Det var i första hand när ståndet saknade en allians med kungamakten som de var aktiva, uppfinningsrika och krävande. Riksdagarna 1597, 1611 och 1612 var det fördelningspolitiken som stod i centrum för böndernas krav. När förläningsindragningarna var ett faktum och bönderna var säkra på att kungen också skulle pressa adeln ekonomiskt blev deras riksdagssvar krypande underdåniga, som 1610 och 1625. Böndernas villighet 1627 och 1629 att acceptera de mycket tunga bördorna kan rimligen också delvis förklaras av de kraftiga inskränkningarna i adelsprivilegierna som just genomförts. Kanske kan böndernas passivitet också tolkas som att de betraktade det beskydd som kungen erbjöd mot både yttre och inre fiender som i grunden effektivt, även om det var fruktansvärt dyrt.

Sven A Nilsson har hävdats att böndernas aggressiva utspel 1633 ska ses som en fördröjd reaktion på Gustav II Adolfs sista hårda år.⁵⁸ Det är möjligt men jag tror framförallt att det ska tolkas som ett resultat av 1600-talets allianspolitik. Livet under Gustav II Adolf må ha varit hårt men det var förhållandevis rättvist. Åren 1633 till 1635 ingick rådsregeringen och adeln en allians, återställda privilegier byttes mot stöd för regeringens politik. Det totala trycket av skatter och utskrivningar minskade men bördornas fördelning blev nu mer ojämn. Adeln hotade nu bönderna både som centralmaktens representanter och ute i lokalsamhället. Två konflikter blev till en och bönderna reagerade häftigt. De drev i hårda ordalag frågan om de egna bördorna och nådde snabbt framgångar.⁵⁹

58. Nilsson 1990, s 243.

59. Jmf Nilsson 1990, s 210.

Höga skatter – priset för inskränkta adelsprivilegier

Med hänvisning till ovanstående skulle jag vilja förslå följande tolkning. Besvären och upploppen utgjorde böndernas huvudsakliga strategier mot den kungliga centralmakten. Men när bönderna väl satt ned med kungen i riksdagen valde de adeln till sin huvudfiende, inte den kungliga centralmakten. Därför drev bönderna de fördelningspolitiska frågorna hårdast. Därför höll de ett så krypande och underdånigt tonläge i diskussion med kungen då han väl dragit in förläningar och adliga privilegier. Därför ändrades böndernas tonläge radikalt då den högadliga rådsregeringen tog över 1633. Hade bönderna valt att prioritera striden med den kungliga centralmakten hade fred och låga skatter varit de centrala frågorna. Då hade en allians med adeln mot centralmakten varit naturlig. Tillfällen saknades inte; i synnerhet 1609 och 1633 hade de båda stånden gemensamma intressen mot krigspolitiken. De kritiserade också kriget vid bägge tillfällena men samarbetade inte. Istället försökte de vältra över bördorna på varandra.

Med en sådan tolkning blir böndernas tillkortakommanden gentemot centralmakten mer begripliga. De ska då inte läsas som utslag av bristande politiskt inflytande. De ska, åtminstone för åren 1609 till 1610 och 1612 till 1630, läsas som det pris bönderna i riksdagen var beredda att betala för en allians med kungen och framgång i striden om bördornas fördelning med adeln. Med den strategin var faktiskt bönderna också framgångsrika och det är därmed befogat att hävda att de hade ett politiskt inflytande via riksdagen som de också förmådde att utnyttja. Därmed får paradoxen att den svenska allmogen satt i riksdagen samtidigt som skatter och utskrivningar nådde internationellt sett svindlande höjder delvis också en förklaring.

Den stora vinnaren på systemet var självfallet kungen, i detta måste man ge Jan Lindegren rätt. Gustav II Adolf kunde genom att utnyttja konflikten mellan adeln och allmogen driva sin politik, i allians med både bönder och rådsadel. Ju hårdare kungen pressade adeln desto medgörligare syns bönderna ha blivit. Hans maktställning blev med tiden så stark att han vågade slopa riksdagarna och ersätta dem med utskottsmöten, där beslut om skatter och utskrivningar drevs igenom. Det skulle dröja innan en svensk regering vågade sig på något liknande igen. För en adelsledd regering var det politiskt omöjligt.

Summary: Choosing one's Enemy – Peasant Alliances and Conflicts in the Swedish Parliament (1595–1635)

Typically, peasants and the ruling class (the nobility and the monarch) are viewed as separate entities with respect to the taxpaying peasants' influence on early Swedish parliament. Although peasants were represented in parliament, such a perspective concludes that peasants had very little influence in parliament. Peasants' lobbied for lower taxes and less military conscription; however, peasants could not stop the dramatic increase in taxes and the dramatic increase in their military service from 1611 through 1630. This perspective inevitably concludes that peasants did not influence policy-making.

Another conclusion is possible, however, if we accept that there were actually three main actors – the king, the nobility, and the peasants – each with different agendas. This approach uncovers alliances that arose in parliament. My study indicates that the peasants' often formed an alliance with the king to lessen the influence of the nobility and to lessen the nobility's privileges. The peasants' goal was to fight for equal distribution of taxes and of military conscription. Because the king reduced the aristocracy's privileges, the peasants supported the king's desire for higher taxes. Therefore, the peasants may not have viewed the king and his government as their main opponents in parliament. Choosing between fighting for lower taxes or fighting for equal distribution of social burdens, the peasants chose equal distribution of the burdens of taxes and military conscription. They were quite successful in this battle from 1595 through 1635.